

حضرت سلطان باہودے کلام ”ابیات باہو“ وچ مذہبی رنگ (فکری مطالعہ)

جہانزیب علی اعوان

پی ایچ ڈی اسکالر (پنجابی)

انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

Religious and Spiritual Dimensions in the Poetry “Abyat e Bahu” of Sultan Bahu

Jahanzaib Ali Awan

PhD Research Scholar (Punjabi)

Institute of Punjabi and Cultural Studies, Punjab University, Lahore

Abstract

Hazrat Sultan Bahu (R.A) was born in 1628 in Pind Kaharagān near Shorkot district Jhang. His father’s name was Bazaid Muhammad Awan and his mother’s name was Rasti Bibi. He dedicated his entire life to spreading the teachings of Islam and guiding people toward truth and spirituality. Sultan Bahu was a distinguished Punjabi Sufi poet who wrote in both Punjabi and Persian languages. He is especially known for his Punjabi poetry written in the “Si-Harfi” form. His poetry expresses deep Islamic values such as the belief in one God (Tawheed), love for the Holy Prophet (May Peace and Blessing of ALLAH be upon Him and His whole Family), true spiritual love, remembrance of Allah, wisdom, humility, and moral conduct. It also guides people toward honesty, kindness, humanity, and self-purification. Sultan Bahu’s poetry highlights the importance of a true spiritual guide and warns against falsehood, hypocrisy, and moral corruption. This article presents a critical and thematic study of the religious and spiritual messages found in the poetry of Hazrat Sultan Bahu.

Keywords:

Sultan Bahu, Life, family, Sufi Poetry, Si-Harfi, Islamic Teachings, Divine Love, Spirituality, Humanity, Moral Values, True Guide, Religious Thought.

حضرت آدمؑ دے دنیا آتے آون دے نال ای دورستے بن گئے اک رحمن دارشتہ جیہڑا سوہنے رب دی رضا خوشنودی تے معرفت ول جاندا اے دو جاشیطان دارستہ، جیہڑا انسان نوں ہمیشہ گمراہی، دھوکے، فراڈ، ہوس، لالچ، نفسا نفسی، جہالت تے اخیر دوزخ ول لے جاندا اے۔ سوہنے رب نے انسان نوں اختیار دتا کہ اوہ جیہڑے رستے تے چاہوے ٹرسکدا اے۔ ایہہ اللہ تعالیٰ دی کرم نوازی کہ اوہنے انسان نوں دینا تے کلیاں نہیں چھڈیا بلکہ ایہدی ہدایت تے رہنمائی لئی تقریباً ایک لکھ چووی ہزار پیغمبر گھلے۔ حضرت آدمؑ توں ایہہ سلسلہ ٹریا تے آخری محبوب نبی کریم سرکار احمد مصطفیٰ حضرت محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وبارک وسلم) تیکر اپڑیا۔ آپؐ آخری نبی نیں تے قیامت تیکر ہُن کوئی نبی نہیں آئے گا۔ اسلام مکمل دین اے۔ آپؐ اُتے نازل کیتی گئی کتاب ”قرآن مجید“ اک مکمل تے جامع کتاب اے۔ ایس کتاب وچ لوکائی نوں رب تے اوہدے رسولؐ دی اطاعت تے نیک رستے تے چلن تے برائی توں بچن دی ہدایت سمیت ہر گل بڑی واضح کیتی گئی اے۔ ایسے کتاب دی روشنی وچ خلفائے راشدین، امام، صحابہ کرام، تابعین، تبع تابعین نے اسلام دی تبلیغ کیتی۔ ہدایت دا ایہہ سلسلہ ٹردا ہو یا بزرگانِ دین تیکر اپڑیا۔ حضرت عبدالقادر جیلانی غوث الاعظمؒ تمام بزرگانِ دین دے پیر، رہبر، اُستاد تے مرشد نیں۔ حضرت غوثؒ توں صوفیاء کرام دا ایہہ سلسلہ حضرت داتا گنج بخشؒ، میراں بخش زنجانی، شہاب الدین سہروردیؒ، حضرت معین الدین چشتیؒ، حضرت حسن بصریؒ سمیت کئی صوفی بزرگانِ دین ہوندا ہو یا حضرت قطب الدین بختیار کاکی تیکر تے ایہناں توں حضرت بادا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ تیکر اپڑیا۔ بابا فریدؒ پنجابی زبان دے موڈھی شاعر نیں۔ بابا فریدؒ توں بعد شاہ حسینؒ، سلطان باہو، بابا بلھے شاہؒ، وارث شاہؒ، میاں محمد بخشؒ توں صوفی بزرگ خواجہ غلام فرید تیکر ایہہ سلسلہ چلدا گیا۔ ایہناں بزرگانِ دین نے اپنی شاعری ذریعے اسلام دی تبلیغ کیتی تے لوکائی دے دلاں اندر کفر دے انھیرے مکائے۔

حضرت سلطان باہوؒ (۱۶۲۸ء تا ۱۶۹۱ء) (۱) صوفی بزرگ تے پنجابی زبان دے منے پرمنے تے مہان شاعر سن۔ آپؒ پنڈ قہرگاں، تحصیل شورکوٹ، ضلع جھنگ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد داناں بازید محمد اعوان تے والدہ داناں راستی بی بی سی۔ سلطان باہوؒ دا سلسلہ نسب مولائے کائنات حضرت علی (کرم اللہ وجہہ الکریم) نال ملدا اے، جد کہ آپؒ قادریہ سلسلہ نال تعلق رکھدے سن۔ آپ دے اُستاد حبیب اللہ قادری تے پیر عبد الرحمن دہلوی سن۔ آپؒ دی شاعری دی وجہ شہرت سی حرفی بنی۔ حضرت سلطان باہوؒ نے اپنی ساری حیاتی اسلام دے اصولاں ہیٹھ لگھائی تے دو جیاں نوں وی اسلام دی تبلیغ کیتی۔ آپؒ دی حیاتی ویلے مغل بادشاہ شاہجہان (۱۵۹۲ء تا ۱۶۶۶ء) تے اورنگزیب عالمگیر (۱۶۵۸ء تا ۱۷۰۷ء) دی حکومت سی۔ ایہہ دور سیاسی، سماجی، مذہبی، ریاستی، معاشرتی کچھ نال ابتری تے بے یقینی دادورسی، پنجاب وچ اخلاقی قدراں

زوالِ دانشکار سن۔ دنیا دی محبت، لالچ، ہوس، ریاکاری، منافقت، جھوٹ، فریب ورگیاں برائیاں انسان تے انسانیت نوں سیونک وانگ کھادیاں جانندیاں سن۔ دکھ دی گل ایہہ کہ ایہہ برائیاں اجوکے ویلے وی ہر پاسے وکھالی دیندیاں نیں۔ حضرت سلطان باہو نے اپنی شاعری دے ذریعے لوکاں نوں اسلام دی تبلیغ کیتی۔ چنگے نوں چنگا آکھیا تے مندے دی رنج کے نندیا کیتی۔ سلطان باہو نے اپنی شاعری ”ابیات سلطان باہو“ وچ مذہبی تے اخلاقی ہر لحاظ نال انسانیت دی مکمل رہنمائی کیتی اے۔ ”ابیات سلطان باہو“ نوں پڑھ کے ناصر اوس ویلے بلکہ اجوکے ویلے دا انسان وی ہدایت حاصل کر سکدا اے۔ آپ اپنی شاعری وچ تھیں تھیں مذہبی حیاتی دے حوالے نال پرچار کر دے وکھالی دیندے نیں۔ آپ نے قرآن و حدیث تے عمل کر دے ہوئے رب تے اوہدے رسول ﷺ نوں راضی کیتا تے دو جیاں نوں وی ایہو تعلیم دتی۔ سلطان باہو دی شاعری رہندی دنیا تیکر ہر کسے لئی ہدایت اے سیدھے رستے تے چلن دی۔ باہو ہوراں دی شاعری بڑے سوہنے ڈھنگ نال چنگے ماڑے دی بچھان کراندی اے تے رب نال ملاؤندی اے۔ سلطان باہو دی شاعری وچ مذہبی حوالے نال ہر کچھ بارے گل کیتی گئی اے۔ سوہنے رب تے اوہدے رسول ﷺ دی اطاعت توں لیکے دین تے دنیا گزارن دے سارے رنگ لہجہ دے نیں۔ ایہتھے اساں ایہناں دی شاعری وچ مذہبی رنگ بارے گل کر دے آں۔

ساڈا مذہب اسلام سوہنے رب دی واحدانیت تے اوہدی اطاعت سب نالوں پہلاں بیان کر دالے۔ سلطان باہو آپس بارے گل کر دے ہوئے آکھدے نیں کہ اللہ تعالیٰ دی ذات میرے اندر پوری طرح سمائی ہوئی اے۔ میرا لوں اسم اللہ داورد کرداتے ایہہ سب کچھ میرے مرشد دے کارن ہو یا جیہناں نے مینوں نفی (لا الہ) اثبات (الا اللہ) داورد ہر ویلے کرن نوں آکھیا۔ ایس بیت وچ ایہناں نے ایہہ گل کیتی اے کہ رب دی محبت سب نالوں پہلاں تے ضروری، دوجی ”لا الہ الا اللہ“ دے ورد وچ ای ساری کہانی اے، فیر مرشد بارے گل کر دے نیں کہ سچا مرشد ای ایہہ سب کچھ کر سکدا اے۔

الف۔ اللہ چنے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لائی ہو

نفی اثبات دا پانی ملیں ہر رگے ہر جانی ہو

اندر بوٹی مٹک مچایا جاں پھلاں تے آئی ہو

جیوے مرشد کامل باہو جیوں ایہ بوٹی لائی ہو (۲)

حضرت سلطان باہو دا زمانہ ستارویں اٹھارویں صدی دا ویلا سی۔ جد ہر پاسے لوکاں دے دلاں اندر دنیا دی محبت دین تے ایمان دی محبت نالوں ودھیری سی۔ حضرت سلطان باہو فرماندے نیں کہ انسان دے دل وچ دو محبتاں اکھٹیاں نہیں رہ سکدیاں، جیویں اک میان وچ دو تلواراں نہیں رہ سکدیاں۔ دین نال محبت رب دی رضا حاصل کرن دا باعث بندی اے۔ جد کہ دنیا دی محبت عذاب الہی دا سبب بندی اے۔ دنیا تے انج رہو جیویں کوئی مسافر کسے تھیں تے ویلا کڈھدا اے۔ سلطان باہو نے بڑی سوہنی ونگی دتی اے دین تے

دنیا بارے کہ ایہہ ”سکلیاں بہناں“ میں تے سکلیاں بہناں اک ای ویلے وچ اک ای بندے نال نکاح وچ نہیں آسکدیاں۔ آپ فرماندے نیں:

د۔ دین تے دنیاں سکلیاں بھیناں تینوں عقل نہیں سمجھیندا ہو
دونوں اکس نکاح وچ آون تینوں شرع نہیں فرمیںدا ہو
جوں اگ تے پانی تھان اکے وچ واسا نہیں کریندا ہو
دوہیں جہاںیں مُٹھا باہو جیہڑا دعوے کوڑا کریندا ہو

حضرت سلطان باہو فرماندے نیں ایہہ دنیا دی حیاتی جھوٹ، فریب، دھوکے، ہوس، تکبر دا گھر اے۔ دنیا دی محبت تے رب دی محبت اکھٹے نہیں رہ سکدی۔ ایہدے لئی ضروری اے دنیا دی محبت چھڈ کے سوہنے رب تے اوہدے پیارے حبیب دی اطاعت کیتی جائے۔ اک ہو رہیت وچ حضرت سلطان باہو نے دنیا دی محبت نوں مکار عورت آکھیا اے تے جیہڑے ایس دنیا دی محبت دا خواہشمند اے اس نوں منافق تے کافر دا گھر آکھیا۔ آپ نے بڑے نولکے ڈھنگ نال سوہنی گل کیتی اے کہ مکار عورت نال مکار بندہ ای رہ سکدا اے تے مکار اوہ شخص اے جیہدے دل وچ رب دا خوف نہیں تے فیر جس دل وچ رب نہیں اوہ دل یاں تے منافق دا گھر اے یاں کافر دا۔ آپ فرماندے نیں:

د۔ دنیا گھر منافق دے یا گھر کافر دے سوہندی ہو
نقش نگار کرے بہترے زن خواں سبھ سوہندی ہو

حضرت سلطان باہو دے لہجے وچ کسے تھان سختی وی پائی جاندی اے۔ آپ نے دنیا دے طالب لوکاں لئی سخت لفظ ورتدے ہوئے اوہناں نوں کتا آکھیا اے جیہڑے مذہب تے دین دی حیاتی چھڈ کے فانی دنیا دی محبت وچ رُجھے ہوئے نیں۔ ایہہ عقل توں فارغ لوگ نہیں جاندے کہ ایہہ دنیاتے بس رسوائی اے۔ آپ فرماندے نیں:

د۔ دنیا ڈھونڈن والے کتے در در پھرن جیرانی ہو
بڈی اُتے ہوڑ تہاں دی لڑیاں عمر وہانی ہو
عقل دے کوتاہ سمجھ نہ جانن بیون لوڑن پانی ہو
با جھوں ذکر رہے دا باہو کوڑی رام کہانی ہو (۳)

دنیا دی محبت دے وچ اوہ مذہبی نال جڑے لوک وی شامل نیں۔ دین دا علم حاصل کر کے بھلائی کرن دی بجائے مذہب دے ٹھیکیدار بن گئے نیں۔ ایہناں دے دل لالچ، ہوس، دھوکے، منافقت نال بھرے ہوئے نیں۔ پھیر کجھ مولویاں نے اپنا دین تے ایمان نوں وڈیریاں دے خوشامد تے خوشنودی لئی ڈھالیے ہويا۔ سلطان باہو دے زمانے توں لیکے آج وی اوہی مذہب دے ٹھیکیدار سانوں ہر پاسے دکھائی دیندے نیں۔ جیہڑے مذہبی تعلیم نوں اپنی مرضی نال ورتدے نیں، ایہناں دے دلاں اندر دین دی محبت

دی تھان دنیا دی محبت رچ بس گئی اے حالانکہ دنیا بارے تے سلطان باہو فرماندے نیں:

الف۔ ایہہ دنیاں زن حیض پلیتی کتنی ململ دھوون ہو

فیر اک ہو ر تھان تے آکھدے نیں:

الف۔ ایہہ دنیاں رن حیض پلیتی ہر گز پاک نہ تھیوے ہو (۴)

حضرت سلطان باہو فرماندے نیں نفس دے مارے لوکاں نوں ہر ویلے بے چینی تے بے اطمینانی

رہندی اے۔ دنیاوی لالچ، حرص تے حرام نال بھرے ایہہ چیلان تے کاواں وانگ نیں جیہناں نوں حرام

حلال دی کوئی تمیز نہیں بس اوہناں دا مقصد نفس دا ڈھڈ بھرنا اے۔ جیویں کال تے چیلان اپنے بھک لئی

ماڈے جنوراں دے بچے وی بچک لیندے نیں انج ای انساناں دا حال اے ایہہ اپنی لالچ، حرص، ہوس دے

بھک پوری کرن لئی ماڑیاں تے ظلم کردے نیں اوہناں دا حق کھو لیندے نیں۔ فیر وی ایہناں دے گھر

کدے پوری نہیں پیندی۔ آپ فرماندے نیں:

ف۔ فحری ویلے وقت سویلے نت آن کرن مزدوری ہو

کانواں ہلاں کسی گلاں تریجھی رلی چند وڑی ہو

مارن چیچاں تے کرن مشقت پٹ پٹ سٹن انگوری ہو

ساری عمر پٹنڈیاں گزری باہو کدی نہ پٹیا پوری ہو

سلطان باہو آکھدے نیں کہ جیہڑے اپنے علم داورتاوا انگڑیاں دی خوشنودی لئی کرن، اوہ کدے

دی سوہنے رب دی خوشنودی حاصل نہیں کر سکدے۔ ایہو جیہاں نوں سلطان باہو نے پھٹے ہوئے دودھ نال

تشبیہ دتی اے جس وچوں کدے وی مکھن نہیں نکل سکدا۔ پھیر اک ہو ر تھان تے تکبر دی ننڈیا کر دے

ہوئے آکھدے نیں:

پڑھ پڑھ عالم کرن تکبر حافظ کرن وڈیائی ہو

جتھے ویکھن چنگا چو کھاوتھے پڑھن کلام سوائی ہو

دور بھانویں سلطان باہو داہو وے یاں اج دا دور، ہر دور ایہو جے لوکاں نال بھریا ہو یا اے جیہڑے

صرف اپنے آپ نوں متقی، پرہیزگار، عبادت گزار آکھوان لئی اسلام داورد کر دے نیں تے ایہناں دا مقصد

صرف دنیاوی شہرت حاصل کرنا ہوندا اے۔ پھیر دنیا دی طلب لئی پڑھیا گیا علم صرف انسان نوں مغرور

تے تکبر دے انھیاریاں وچ سٹ دیندا اے، ایہہ علم بجائے فائدہ دین دے نقصان دیندا اے۔ رب توں دور

ہون دا نقصان، نیک رستے توں لہہ کے برائی دل ٹرجاؤن دا نقصان۔ ایسے لئی تے سلطان باہو فرماندے نیں:

پ۔ پڑھ پڑھ علم مشائخ سداؤن کرن عبادت دوہری ہو

اندر جھگی پئی لٹیوے تن من خبرناں موری ہو

پ۔ پڑھیا علم تے ودھی مغروری عقل بھی گیا تلوہاں ہو

بھلارہ ہدایت والا نفع نہ کیتا دوہاں ہو (۵)

سلطان باہو نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال مذہبی ٹھیکیداراں تے جھوٹے پیراں فقیراں دی وی
نندیا کیتی اے۔ جیہڑے معصوم تے سادہ لوکاں دی ایمان نال کھید دے نیں، پھیر اپنے اک بیت وچ آپے
ایہہ وی دسدے نیں کہ مرشد، پیر، ہادی کیوں داہونا چاہیدا اے۔ آپے فرماندے نیں:

پ۔ پیر ملیاں جے پیڑناں جاوے اس نوں پیر کی دھرناں ہو

مرشد ملیاں ارشاد نہ من نوں اوہ مرشد کی کرناں ہو

جس ہادی کولوں ہدایت ناہیں اوہ ہادی کی پھڑناں ہو

جے سردتیاں حق حاصل ہووے باہو اس موتوں کی ڈرناں ہو (۶)

ایس بیت وچ سلطان باہو نے کھلار کے تے سمجھاوون دے انداز وچ گل کیتی اے۔ آپ فرماندے
نیں پیر اوہ ہونا چاہیدا اے جیہڑا تہاڈی پیڑ نوں مکاوے۔ مرشد داکم تہانوں سیدھے رستے تے لانا اے۔
سلوک دیاں منزلاں طے کر دے ہوئے رب نال ناٹہ جوڑنا ہونا اے، جے ایہہ سب کجھ مرشد کولوں نہیں
لبھد اتاں ایہو جے مرشد داکم کرنا۔ ہادی اوہ پھڑ و جیہڑا ہدایت دیوے تے رب دی اطاعت، خوشنودی تے
رضائٹی اپنی جان دی قربانی وی دینا پوے تاں پچھاں نہ ہٹو۔ اجو کے ویلے آ لے دوالے ویکھیے تاں ہر پاسے
ایہو کجھ و کھالی دیندا اے۔ وڈے وڈے درباراں دے متولیاں توں لے کے گلیاں راہواں وچ بیٹھے پھوکاں
مارن ول سب اپنا ڈھڈ بھر دے نیں تے لوکاں نوں سوہنے رب دے نیڑے کرن دی بجائے اُس توں دور
کر دے نیں۔ سلطان باہو نے اپنی شاعری وچ عمل اُتے بہت زور دتا اے۔ ایہناں دی شاعری وچ تھیں
تھیں تے سنیہاملا اے کہ صرف کتاباں پڑھ لین دانام ہدایت یاں اصلاح نہیں جدوں تک کہ دل توں نہ
قبول کیتا جائے۔ جیہڑا علم ہدایت نہ دیوے، شعور نہ دیوے سیدھے تے سچے راہ دی پچھان نہ کروائے، صراط
المستقیم تے نہ ٹورے، عشق حقیقی دا چانن نہ کرائے اوس پڑھے علم، پھری تسبی، کٹے چلے توں کجھ وی نفع
نہیں ہوندا۔ آپ فرماندے نیں:

ت۔ تسبی پھری تے دل نہیں پھریا کی لیناں تسبی پھڑ کے ہو

علم پڑھی تے ادب نہ سکھیا کی لیناں علم نوں پڑھ کے ہو

چلے کٹے تے کجھ نہ کھٹیا کی لیناں چلیاں وڈ کے ہو

جاگ بنا دودھ جمدے ناہیں باہو بھانویں لال ہوون کڑھ کڑھ کے ہو

مذہب دے حوالے نال گل کرے تے تاں لوکاں داسب نالوں زیادہ نقصان جھوٹے مولویاں تے
عالمناں نے کیتا۔ ایہناں نے اپنی روٹی پانی تے عیش و عشرت دی خاطر لوکاں نوں پٹھیاں متاں دتیاں، لوکاں
نوں فرقیوں وچ ونڈ کے آپ حکمرانی کیتی تے دین وچ رنج کے اپنی من مانی کیتی۔ جھوٹے مولویاں دا ایہہ
مکروہ دھندہ سلطان باہو دے ویلے وی سی، اوس توں پہلاں وی تے اجھے تیکر ٹریا آوندا اے۔ حضرت

سلطان باہو تھھاں تھھاں اپنی شاعری وچ جھوٹے مولویاں تے عالماں دی ننڈیا کردے میں نالے ایہناں توں بچن دی صلاح وی دیندے نیں۔ ”دنیا کارن عالم فاضل گوشے بہہ بہہ روون ہو“ دی گل کردے ہوئے آکھدے نیں کہ ایہناں دامقصد رب نوں راضی کرنا نہیں بلکہ دنیا داری اے۔ اک تھھاں تے ایہناں بارے ”زاہد عالم آن نو اے جتھے دیکھے تھدھا ہو“ آکھیا اے۔ حضرت سلطان باہو دے کلام وچ مذہب دے حوالے نال بہت لکھیا گیا اے۔ ایہدی وجہ اوس ویلے لوک مذہب تے اسلام دی تعلیمات توں بہت دور سن تے اوہناں نے اپنی نجات تے ہدایت لئی نماز، قرآن تے حدیث دی بجائے دھوکے باز مولویاں نوں اپنا مرشد تے رہنما بنایا ہو یا سی جیہڑے آپ مذہب دی تعلیمات تے عمل توں اکا عاری سن۔ سلطان باہو فرماندے نیں:

الف۔ آپ نہ طالب ہین کہیں دے لوکاں نوں طالب کردے ہو

چانوں کھپیاں کردے سپیاں اللہ تے قہر توں ناہیں ڈردے ہو (۷)

سلطان باہو نے ایہو جے جھوٹیاں لئی ”پڑھ پڑھ علم کریہن تکبر شیطان جیسے اوتھے مسدے ہو“ شدور تے نیں کہ ایہہ تکبر غرور دے نشے وچ شیطان بن گئے نیں، جیویں شیطان نے حضرت آدم نوں ایس لئی نہیں سجدہ کیتا سی کہ اوہ زیادہ علم والا اے۔ ایہو حال ایہناں مذہبی پیشواواں دا اے۔ اللہ تعالیٰ نے دنیا دی محبت، عیش و عشرت توں منع فرمایا اے۔ قرآن پاک وچ بار بار دنیا نوں عارضی تے فانی آکھیا گیا اے۔ سلطان باہو نے دنیا دی محبت، ایہتھے کپکے ڈیرے لانا تے ایس دی چاہت نوں ”دنیا زن حیض پلیتی“ نال تشبیہ دتی اے۔ ایسے طرح دنیا دی محبت تے زیادہ مال و دولت جمع کرن والیاں بارے دسدے نیں کہ ایہناں نوں حساب وی چوکھا دینا پینا ای، ہور تے ہور دین دے عالم فاضل وی ایسے دنیا دی رغبت کچھے لگے ہوئے نیں، لکھدے نیں:

الف۔ اللہ پڑھیوں پڑھ پڑھ حافظ ہو یوں نال گیا تجا بوں پردا ہو

پڑھ پڑھ عالم فاضل ہو یوں بھی طالب ہو یوں زردا ہو

اسلام دے دتے رستیاں اُتے چلن لئی سب نالوں ضروری شے اپنے نفس امارہ نوں مارنا اے۔ جیہڑا شخص نفس امارہ نوں قابو کردے ہوئے نفس مطمئنہ تیکر اُپڑ گیا، اوس نے رب دی ہدایت پائی۔ نفس مطمئنہ نوں باہو ہوراں نے ”ایہو نفس اسا ڈا بیلی“ آکھیا اے۔ سلطان باہو فرماندے نیں کہ مذہبی حیاتی اوکھی اے، ایہدے اُتے چلن والا بڑی تنگی ترشی کٹ دا اے۔ ایسے لئی تے اپنے اک شعر وچ کہندے نیں ”راہ فقر دا مشکل باہو گھر مانہ سیر اردھا ہو“۔ ایسے طرح سلطان باہو اوہناں لوکاں تے لعنت گھلدے نیں جیہڑے لوکاں نوں تاں سبق قناعت پسندی تے سادگی دادیندے نیں پر اپنے گھر وچ زیادہ مال دولت جمع کیتی بیٹھے نیں۔ حضرت سلطان باہو جھوٹے مولویں دی ننڈیا کردے ہوئے اک تھھاں تے ایہناں نوں ”ساون مانہ دے بدلاں“ نال تشبیہ دیندے نیں۔ ایس بیت وچ طنزیہ انداز بڑا سوہنا اے۔ جیویں

ساون وچ مینہ تے بدلاں دا کچھ پتہ نہیں لگدا جتھے دل کیتا برس پئے انج ای ایہہ جھوٹے مولوی نیں۔ جیہڑے پہلاں تاں اپنے ایس غرور وچ پھر دے رہندے نیں کہ ساڈا علم زیادہ، فیر ایہہ ودھیرا علم ورتیاوی بھلائی لئی نہیں جاندا۔ ایہہ علم شاہی محفلاں وچ پڑھیا جاندا اے جتھے تر مال دا حصول ودھیرا ہووے۔ ایہہ علم صرف امیراں دی خوشنودی تے اپنی لالچ، ہوس دا ڈھڈ بھرن لئی سنایا جاندا اے۔ آپ فرماندے نیں:

ح۔ حافظ پڑھ پڑھ کرن تکبر نلاں کرن وڈیائی ہو
ساون مانہہ دے بدلاں وانگوں پھرن کتاباں چائی ہو
جتھے ویکھن چنگا چو کھا اُتھے پڑھن کلام سوائی ہو
دوہیں جہا نیں مٹھے باہو جنہاں کھادی وچ کمائی ہو (۸)

حضرت سلطان باہو فرماندے نیں کہ دکھاوے لئی کیتی گئی عبادت، پرہیز گاری، درود تے وظائف رب دی خوشنودی تے اطاعت دا باعث نہیں ہوندی تے نہ ہی اوس عبادت دا کوئی فائدہ نہیں بلکہ ایہو جی عبادت نفس وچ غرور پیدا کر دیندی اے۔ سلطان باہو نے اپنی شاعری وچ نیکی تے بدی دے دونوں رستیاں دی پچھان کرائی اے۔ اک رستہ جیہڑا رب ول لیکے جاندا اے تے دو جاوہ رستہ جیہڑا برائی دا رستہ اے، ایہو جیہڑا رستہ ریاکاری، منافقت، جھوٹ، فریب دارستہ اے۔ برائی دے رستے تے چلن والے تے مذہب دے نال تے کاروبار کرن والے ہر ویلے عبادت، ریاضت، نفل، نمازاں، روزے تے تلاوت کردے نیں پر ایہناں دے دل منافقت، جھوٹ، حسد، کینہ تے نفرت نال بھرے ہوئے نیں۔ ایہہ سب برے لوگ کھیاں وانگ نیں جیویں کھیاں بس گندگی تے ای بیندیاں نیں انج ای ایہہ برائی تے چلن والے نیکی دارستہ چھڈ کے برائی دے رستے تے ای ٹردے نیں۔ دو جے نیک رستے تے ٹرن والے اوہ فقیر تے درویش صفت لوگ نیں جیہڑے سوہنے رب نال سچا عشق کردے نیں۔ سوہنے رب تے اوہدے حبیب حضرت محمد ﷺ نال محبت تے عقیدت تے اطاعت کرن والے ہمیشہ تر جانداں نیں۔ سوہنے رب نال ہر ویلے راز نیاز وچ رُجھے رہندے نیں، ایہہ اوہ شہباز نیں جیہناں دی پرواز ہمیشہ اُچیری رہندی اے تے شہبازاں دا مقابلہ کدے وی کھیاں نہیں کر سکدیاں۔ آپ فرماندے نیں:

ز۔ زاہد زہد کریندے تھکے روزے نفل نمازاں ہو
عاشق غرق ہوئے وچ وحدت اللہ نال محبت رازاں ہو
کھئی قید شہد وچ ہوئی کیا اڈسی نال شہبازاں ہو
جنہاں مجلس نال نبی دے باہو سوئی صاحب ناز نوازاں ہو (۹)

حضرت سلطان باہو اپنے بیت راہیں آکھدے نیں کہ مذہب دے ٹھیکیداراں نے دین وچ اپنے کو واڈھے گھائے کیتے ہوئے نیں کہ ایہناں رستیاں تے ٹر کے منزل تک نہیں اپڑیا جاسکدا۔ ایہناں مولیاں

نے دنیاوی لالچ تکبر، شان و شوکت دی خاطر رب داراہ لبھن والیاں نوں رب دے نیڑے کرن دی بجائے فرقہ بازی، آلچی اختلاف، پسند ناپسند، بدعت، رسماں رواجاں وچ پا کے سگوں رب توں دور کر دتا اے جد کہ رب نوں لبھناتے سب نالوں سوکھا اے اوہ تے آپ فرماندا کہ میں تہاڈی شہ رگ نالوں وی تہاڈے نیڑے آں۔ سلطان باہو نے اپنی شاعری راہیں اوہناں لوکاں دی وی نندیا کیتی جیہڑے مذہب دی بدنامی تے رسوائی دا کارن نیں۔ تھان تھان تے بیٹھے لالچی دم درود، تعویذ دھاگے کرن والے، نفس دے بچاری، بہر و پئے، مکار، جوگی، نجومی، ملی ایہہ سب اوہ نہیں جیہناں نے عوام نوں دھوکے وچ رکھیا ہویا اے۔ فقیری درباراں اُتے پنجن گاؤں داناں نہیں بلکہ فقیری تے سب نالوں بے نیاز ہو کے رب دی اطاعت داناں اے۔ آپے فرماندے نیں:

ن۔ نہیں فقیری جھلیاں مارن ستیاں لوک جگاؤں ہو

نہیں فقیری وہندیاں ندیاں سکیاں پار لگھاؤں ہو

نہیں فقیری وچ ہو ادے مصلے پاٹھیراؤں ہو

فقیری نام تہاندا باہو جیہڑے دل وچ دوست ٹکاؤں ہو

فیر فرماندے نیں:

ش۔ شریعت دے دروازے اُچے راہ فقر داموری ہو

عالم فاضل لنگھن نہ دیندے جو لنگھد اسو چوری ہو

م۔ مذہباں دے دروازے اُچے راہ راباناں موری ہو

پنڈتاں تے ملوانیاں کولوں چھپ چھپ لکھیئے چوری ہو (۱۰)

حضرت سلطان باہو نے اپنی شاعری وچ تھان تھان تے مذہب نوں پیشے دے طور تے استعمال کرن والیاں دی نندیا کیتی اے۔ آپے فرماندے نیں کہ ظاہری علم کتاباں پڑھ لینا نہیں بلکہ اصل حقیقت تے معرفت الہی حاصل کرنا اے۔ رب دی رضا صرف عشق حقیقی دے نال ای ممکن اے۔ پھیر رب نوں راضی کرن والے تے اک اشارہ نال ای دو جیاں دے نفس نوں پاک کر دیندے نیں۔ جد کہ دنیا دے لالچی ایہہ لکھاں ہزاراں پھوکاں نال وی دو جے دی کئی جی تکلیف دور نہیں کر سکدے۔ آپے فرماندے نیں:

پ۔ پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے بھارے ہو

اک حرف عشق دا پڑھن نہ جانن بھلے پھرن بچارے ہو

ان نگاہ جے عاشق ویکھے لکھ ہزاراں تارے ہو

لکھ نگاہ جے عالم ویکھے کسے نہ کدھی چاہڑے ہو

حضرت سلطان باہو اخلاقی قدراں بارے گل کر دے ہوئے فرماندے نیں کہ یاری ہمیش چنگے نال لاؤ جیہڑا یاری نبھاؤں جاندا ہووے، صحبت چنگی وچ اٹھن بیٹھن کرو، تعلق ہمیش اوس نال جوڑو جیہدا

رب نال ناٹھ پکا ہووے، جیہڑے آپ سیدھے رستے اُتے نہیں اوہناں نے دو جیاں نوں کیہ رب نال ملانا اے۔ سلطان باہو فرماندے نیں:

ن۔ نال کو سنگی سنگ نہ کرینے کُل نوں لاج نہ لائینے ہو

تے تر بوز مول نہ ہوندے توڑے توڑے لے جائینے ہو

کانواں دے بچے ہنس ناں تھیندے توڑے موتی چوگ چگائینے ہو

کوڑے کھوہ ناں مٹھے ہوندے باہو توڑے سے مناں کھنڈ پائینے ہو

سلطان باہو نے جتھے ماڑے عملاں کرن والیاں دی نندا یا کبیتی اے اوتھے باہو ہوراں نے انسان دی اصلاح دا پہلو وی دسیا اے۔ کیونکہ انسان غلطی دا پتلا اے۔ غلطی ہر کسے کو ہو سکدی اے پر اپنی غلطی تے اکڑن دی تھاں عاجزی انکساری نال اپنے گناہاں تے شرمندہ ہو کے سوہنے رب کو لوں معافی منگے۔ رب دے حضور اپنے گناہاں دی بخش لئی عاجزی انکساری تے ندامت نال معافی منگنا ای نجات دا حل اے۔ سلطان باہو آکھدے نیں اپنے اعمال تے شرمندگی تے ہر ویلے سوہنے رب دے حضور عاجزی و انکساری رب دی رضا دا باعث بندی اے۔ عاجزی تے انکساری ای سوہنے رب نوں راضی کرن دا بہترین ذریعہ اے۔ ایسے لئی حضرت سلطان باہو اپنے آپ نوں ماڑا کہندے ہوئے فرماندے نیں:

م۔ میں کو جھی میرا دلبر سوہنا میں کیونکر اس نوں بھانواں ہو

ویہڑے ساڈے وڑدانا ہیں لکھ ویلے پانواں ہو

انسان دی دین تے دنیا وچ کامیابی اسلام دی تعلیمات راہیں ای ممکن اے۔ نجات دے سارے راہ سوہنے رب دی اطاعت دے آلے دوالے گھمدے نیں۔ معرفت الہی ای دونوں جہاناں دی کامیابی اے تے معرفت الہی دی پہچان صرف سچا مرشد ای کروا سکدا اے۔ سلوک دی منزل فنا فی اللہ تیکر اپڑن لئی ضروری اے کہ پہلی پوڑھی فنا فی المرشد سوہنے ڈھنگ نال چڑھی جائے۔ کیونکہ سچا مرشد ای معرفت الہی دی سیڑھی تے چڑھاندا اے لیکن سالک نوں چاہیدا کہ وہ سچے دل نال ثابت قدمی تے پوری ہمت نال ایس رستے تے چلدا رہوے۔ ایس رستے تے آون والیاں اوکھڑاں نوں خاطر وچ نہ لیاوے کیوں جے رب دی رضا حاصل کرن لئی ثابت قدمی ضروری اے۔ مرشد دی پہچان بارے فرماندے نیں:

ک۔ کامل مرشد ایسا ہووے جہڑا ادھوبی وانگوں چھٹے ہو

نال نگاہ دے پاک کریندا وچ سبھی صبور ناں گھتے ہو

میلیاں نوں کر دیندا چٹا وچ ذرہ میل نہ رکھے ہو

ایسا مرشد ہووے باہو جہڑا لوں دے وچ وسے ہو

ارج ای اک ہو رتھاں دے مرشد دی محبت وچ بڑے بیٹھے بول فرماندے نیں:

الف۔ ایہ تن میرا چشماں ہووے تے میں مرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لُوں لُوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں ہک کھولاں ہک کجاں ہو
اتناں ڈٹھیاں صبر ناں آوے ہو رکتے ول بھجاں ہو
مرشد دادیدار ہے باہو مینوں لکھ کر وڑاں ججاں ہو (۱۱)

حضرت سلطان باہو فرماندے نیں کہ چنگا مرشد پھڑ کے ای سلوک دیاں منزلاں پار کیتیاں جا سکدیاں نیں۔ جیہدے لئی ضروری اے کہ مرشد دی فرمانبرداری دل و جان نال کیتی جائے۔ باادب انسان ای ہمیشہ منزل پا جاندا اے جد کہ بے ادب کدے وی راہ نجات حاصل نہیں کر سکدا کیونکہ بے ادب بے نصیب ای رہندا اے۔ پھیر چنگا مرشد ہمیشہ رب نال رشتہ پکا کر اندا اے۔ چنگا مرشد کدے وی کسے نوں فرقہ پرستی، ذات برادری دے جھیلے وچ نہیں پائے گا۔ ایسے لئی ضروری اے کہ ہمیشہ چنگے تے سچے مرشد تے لڑگیا جائے۔ ایس لئی حضرت سلطان باہو فرماندے نیں کہ مرشد اوہی پھڑ و جیہڑا دونوں جہان تہانوں پار لنگھاوے۔ پہلاں دنیاوی لحاظ نال تہاڈے سارے دکھ، غم، پریشانیاں، مصیبتاں نوں خوشیاں وچ بدل دیوے پھیر تہانوں سوہنے رب دارستہ و کھاندے ہوئے تہاڈی آخرت وی سوکھی کرے۔ آپ فرماندے نیں:

م۔ مرشد کامل اوہ سہیڑیئے جہڑا دو جگ خوشی وکھاوے ہو
پہلے غم کھڑے دامیٹوت رب داراہ سمجھاوے ہو
اس کھروالی کندھی نوں چاچاندی خاص بناوے ہو
جس مرشد ایتھے کجھ نہ کیتا باہو اوہ کوڑے لارے لاوے ہو
اک ہو رتھاں تے مرشد بارے سلطان باہو فرماندے نیں:

ج۔ بے توں چاہیں وحدت رب دی تاں مل مرشد دیاں تلیاں ہو
مرشد لطفوں کرے نظارہ گل تھیون سبھ کلیاں ہو

حضرت سلطان باہو سلسلہ قادریہ نال تعلق رکھدے سن۔ سلطان باہو، پیران پیر حضرت غوث الاعظم عبدالقادر جیلانی سرکار (رحمۃ اللہ علیہ) نوں رہبر، ہادی تے پیر مندے نیں تے اوہناں نال بے پناہ عقیدت، محبت، عزت تے احترام دارشتہ رکھدے نیں۔ آپ اپنی بیٹیاں وچ اپنے غوث پاک نوں ای نجات دہندہ سمجھدے نیں تے اوہناں نوں ای ہر ویلے اپنی پریشانی تے مصیبت وچ یاد کردے نیں، لکھدے نیں:

س۔ سن فریاد پیراں دے پیر امیری عرض سنیں کن دھر کے ہو
بیڑاڑیا میرا وچ کپراندے جتھے مجھ نہ بہندے ڈر کے ہو
شاہ جیلانی محبوب سبحانی میری خبر لیو جھٹ کر کے ہو
پیر جہناں دے میراں باہو اوہ کئڈے لگدے تر کے ہو

اک ہو رہا تھاں تے فرماندے میں:

س۔ سن فریاد پیراں دیا پیراں آکھ سناواں کینوں ہو
تیرے جیہا مینوں ہو رنہ کوئی میں جیہیاں لکھ تینوں ہو
پھول نہ کاغذ بدیاں والے ورتوں دھک نہ مینوں ہو
میں وچ ایڈگناہ نہ ہوندے باہو توں بختیندوں ہو

سلطان باہو نے بڑے سوہنے انداز وچ سوہنے رب دی معرفت حاصل کرن دا طریقہ دسیا اے۔
بیت دے پہلے مصرعے وچ دو گلاں نیں ثابت قدمی تے مستقل مزاجی۔ رب دی خوشنودی حاصل کرن لئی
ضروری اے اللہ تعالیٰ دا ذکر ہر ویلے تے مستقل مزاجی نال کیتا جائے کیونکہ ایس رستے تے ٹرن لئی ثابت
قدمی سب نالوں ضروری اے۔ آپ فرماندے میں سوہنے رب تے توکل ہر کامیابی دی کنجی اے۔ ساڈا
اسلام، ساڈا قرآن سانوں رب اُتے ای توکل کرن بارے بار بار آکھ اے۔ توکل اے کہ اپنے سارے کم
سوہنے رب دے حوالے کر دے ہوئے اوہدے کولوں ای امید وی رکھے جائے کہ اوہدہ ہر فیصلہ ساڈے لئی
بہترین ہووے گا۔ پھیر توکل دے نال نال سوہنے رب دے حضور مسلسل گریہ زاری، گناہاں تے شرمندگی
تے پشیمانی، ندامت دے ہنجوتے تڑپ رب دی خوشنودی دا باعث بندی اے۔ حضرت سلطان باہو
فرماندے میں کہ دین تے دنیا دی کامیابی لئی ضروری اے کہ ہر ویلے ہر گھڑی سوہنے رب نوں یاد کیتا
جائے۔ لب، دل تے دماغ وچ ہر ویلے اسم اللہ دا ورد ہووے۔ اسم اللہ دے ورد نال دلاں دے انھیریاں
نوں مکیا جائے پھیر ای انسان دی کامیابی اے۔

ی۔ یاریگانہ لمسی تینوں جے سردی بازی لائیں ہو
عشق اللہ وچ ہو مستانہ ہو ہو سد الالیں ہو
نال تصور اسم اللہ دے دم نوں قید لگائیں ہو
ذاتے نال جاں ذاتی رلیا تداہو نام سدائیں ہو (۱۲)

سلطان باہو فرماندے میں کہ جیہڑے اللہ دے نیک بندے میں اوہ سوہنے رب دی ہر رضاتے
راضی رہندے نیں۔ ہر ویلے رب دا صبر و شکر ادا کردے نیں۔ اپنے نفس دے تابع نہیں ہوندے بلکہ
نفس نوں سوہنے رب دی رضاتے چلانڈے نیں۔ ایہو جے لوگ ہر نقص تے عیب توں پاک ہوندے نیں:

س۔ سوہنار تہاں توں صدقے جہڑے منہ نہ بولن پھکا ہو
لکھ ہزار تہاں توں صدقے جہڑے گل کر بندے ہکا ہو
لکھ کروڑ تہاں توں صدقے جہڑے نفس رکھیندے جھکا ہو
نیل پدم تہاں توں صدقے باہو جہڑے ہون سد اون سکا ہو

اک ہو رہا تھاں حضرت سلطان باہو سچے عاشقاں بارے فرماندے میں:

ع۔ عشق جنہاں دے ہڈیں رچیا اوہ رہندے چپ چپاتے ہو
لوں لوں دے وچ لکھ زباناں اوہ پھر دے گنگے باتے ہو
اوہ کر دے وضو اسم اعظم داتے دریا وحدت وچ ناتے ہو
تدوں قبول نمازاں باہو جدیاں یا رچھاتے ہو (۱۳)

اللہ تعالیٰ دی ایہہ ساری کائنات دے بناون دی وجہ صرف پیارے نبی کریم سرکار احمد مصطفیٰ حضرت محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وبارک وسلم) دی بابرکت ذات پاک اے۔ کسے وی انسان دا ایمان اوس ویلے تیکر مکمل نہیں ہو سکد اجدوں تیکر اوہ پیارے نبی سرکار تے ایمان نہیں لیاند۔ آپ دی ذات بابرکت دی شفاعت نال ای سب سی بخشش ہووے گی۔ انسان دی حیاتی بنائی ای ایسے لئی گئی کہ انسان ہر ویلے سوہنے رب دے پیارے حبیب ہو راں تے درود تے سلام پڑھد ارہوے۔ حضرت سلطان باہو فرماندے میں کہ ساری کائنات دی بخشش صرف سوہنے حبیب دے صدقے کیتی جائے گی تے آپ دی شفاعت نال ای سب چھٹکارا ہووے گا۔

ب۔ بسم اللہ اسم اللہ دا ایہہ بھی گہناں بھارا ہو
نال شفاعت سرور عالم چھٹسی عالم سارا ہو
حدوں بیحد درود نبی توں جیند ایڈ پسا را ہو
میں قربان تہاں توں باہو جنہاں ملیا نبی سوہارا ہو (۱۴)

مکدی گل ایہہ کے حضرت سلطان باہو دی لکھت ”ابیات باہو“ وچ مذہبی حیاتی دے حوالے نال نکلی نکی گل توں لیکے وڈی وڈی گل بڑے عام فہم، سادہ تے معنوی ڈھنگ وچ بیان کیتی گئی اے۔ آپ نے ایس دور وچ ہون والیاں ساریاں برائیاں بارے کھلار کے گل کیتی اے۔ آپ دے کلام وچ توحید، عرفان رسالت، عشق حقیقی، فکر، ذکر، دانش، حکمت، عاجزی و اتکساری، سیدھے رستے ول ہدایت، نیکی، بدی دی نندیا، دوزخ دا ڈر، اخلاقی قدراں، اصلاح انسانیت، سچائی تے نیک عمل کرن دی تلقین، ہمدردی، انسانیت دی رہنمائی توں دکھ مرشد دی اہمیت، سچے مرشد دی پچھان، مرشد دی فرمانبرداری، ادب، سوہنے رب تے پیارے نبی حضرت محمد نال انتاں دی محبت ورگے مضمون شامل نہیں۔ ایس توں اڈ آپ نے عام لوکاں توں جھوٹ فریب، دھوکے وچ پھساکے گمراہ کرن والیاں دی رنج کے نندیا کیتی اے۔ سب نوں ایہہ وی دسیا کہ سیدھا رستہ کیہڑا اے تے اوس تے کیوں چلنا اے۔ مرشد دی لوڑ تے چنگے مرشد دی پچھان وی کرائی اے۔ مرشد دی اطاعت، فرمانبرداری تے سیدھے رستے تے چلدے ہوئے آون والیاں اوکھڑاں تے مشکلاں تے اوہناں داخل سب بارے ”ابیات باہو“ وچ تذکرہ کیتا اے۔ حضرت سلطان باہو نے اسلام دے حوالے نال

سارے راز کھول کے بیان کیے ہیں۔ کسے تھیں تنقید دے پر دے وچ تے کسے تھیں اصلاحی انداز وچ۔ ہن ساڈا کم اے کہ اسماں اپنی حیاتی اسلام دے اصولاں ہیٹھ گزار دے ہاں کہ نہیں۔ سوہنے رب نے سانوں دونوں رستے دے سے نیں، نیکی دارستہ تے برائی دارستہ۔ ساڈی خوش قسمتی اے کہ ساڈا رب بہت غفور رحیم اے، مالک اے دونوں جہاناں دا، مختار اے کُل دا۔ اوہ بے نیاز اے سب توں جو چاہوے کر سکدا، اوس نوں کسے کول اجازت لین دی یاں کسے نوں کجھ دسن دی وی کوئی لوڑ نہیں، اوہ ”کن فیکون“ دا مالک اے جو چاہوے، جدوں چاہوے تے جیویں چاہوے کر سکدا اے۔ معاف وی کر سکدا اے۔ ساڈی بد قسمتی اے کہ سانوں اوس نوں راضی کرنا ای نہیں آیا۔ منانا ای نہیں آیا، رب جو آکھدا اسیں اوس تے عمل ای نہیں کردے۔ سانوں چاہیدا اے کہ اسیں قرآن، حدیث تے بزرگان دین دی تعلیمات دے عمل کردے ہوئے نیک عمل کریئے تے سوہنے رب نوں راضی کریئے۔

حوالے

- (1) ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، پنجابی صوفیانہ شاعری وچ ثقافتی حوالے، چھیمابھی کھوج: مسلسل شمارہ نمبر ۶۹، جلد ۳۵ شمارہ ۱، (لاہور: پنجاب یونیورسٹی، جولائی، دسمبر ۲۰۱۲ء)، ۱۷۔
- (۲) ڈاکٹر سلطان الطاف علی، ابیات بابہو ﷺ، (لاہور: ناشاد پبلشرز، رائل پارک، لاہور، ۱۹۹۵ء)، ۶۳۔
(۳) ایضاً، ۳۲۵۔	(۴) ایضاً، ۹۳۔	(۵) ایضاً، ۱۷۵۔
(۶) ایضاً، ۱۸۳۔	(۷) ایضاً، ۱۲۰۔	(۸) ایضاً، ۲۹۳۔
(۹) ایضاً، ۵۶۰۔	(۱۰) ایضاً، ۵۶۸۔	(۱۱) ایضاً، ۹۹۔
(۱۲) ایضاً، ۶۳۵۔	(۱۳) ایضاً، ۴۴۴۔	(۱۴) ایضاً، ۱۴۹۔

References

- (1) Asmat ullah Zahid, "Punjabi Sufi Shairy wich Saqafati Hawaly"(Article), *Khoj* six monthly, Countinuesly Issue 69, Vol. 35, Issue1, (Lahore: Punjab University, July to December 2012), p17.
- (2) Dr. Sultan Altaf Ali, *Abiaat Bahoo*, (Lahore: Nashad Publisher, 1995). p.63.
(3) ibid, p.325	(4) ibid, p.93
(5) ibid, p.175	(6) ibid, p.183
(7) ibid, p.120	(8) ibid, p.293
(9) ibid, p.560	(10) ibid, p.568
(11) ibid, p99	(12) ibid, p.635
(13) ibid, p.444	(14) ibid, p.149

